

POLJOPRIVREDA I PRIVREDNI RAZVOJ RAZVIJENIH ZEMALJA

Istorijski pregled i analiza međuzavisnosti

1. Predkapitalističko doba – osnovne napomene

U traganju za poukama prošlosti historičari su skloni da povuku vremenske horizonte da bi grubo klasifikovali faze evolucije. To, međutim, često može navesti na iluziju da se nešto zbilo u kratkom vremenu, da je prelaz s jednog stanja na drugo bio kratak. Opaska naročito važi za rani period ljudske istorije koji je, i u velikoj meri će ostati, obavijen maglom. Tako je i sa pokušajem vremenskog lociranja prelaska od lova i sakupljanja na pripitomljavanje životinja i gajenje bilja. Prelaz je morao biti izuzetno postepen i trajati milenijumima. Zato ne treba da iznenadi što arheološka istraživanja „pomeraju“ prapočetke poljoprivrede u dublju prošlost nego što se donedavno verovalo.¹ Po logici stvari, odomaćivanje životinja je moralo osetno prethoditi gajenju bilja, kao što je i gajenje bilja moralo biti začeto znatno pre, i bilo uslov, nastanka prvih zidanih naselja u prostoru omeđenom Nilom i Eufratom. Zato sa dozom rezerve treba gledati na ono što mnogi historičari pomalo pompezno nazivaju prvom velikom agrarnom revolucijom, ili neolitskom revolucijom, koju smeštaju nekih 10.000 godina u prošlosti.²

Niz milenijuma nakon prapočetaka kultivacije bilja, bez obzira kada je započela, nudi malo sadržaja na temu: poljoprivreda i privredni razvoj. Razlog nije samo u fragmentarnosti znanja o tom vremenu, već mnogo više u tome što se u tom vremenu privreda praktično svodila na poljoprivredu.

Krajnje niska i skoro stagnantna produktivnost poljoprivrednog rada i zemljišta je prisiljavala bezmalo celokupno stanovništvo da proizvodi hranu i samo dodatno i marginalno oruđa, grnčariju, odeću, nastambe, utvrđenja, hramove, itd. Podela rada je bila u povelju i skoro da nije prelazila okvire poljoprivrede. Razmena (trampa) se odvijala sporadično, neredovno, i počivala je na „slučajnim“ viškovima. Tokom milenijuma razvoj je bio spor, jedva primetan, često narušavan „spolja“ i skoro isključivo horizontalan (teritorijalno širenje proizvodnje i stanovništva). Sa metalima (bronzom oko 3000. i gvoždem oko 800. godina stare ere - s.e.) proces promena biva ubrzan. Promene koje su do tada mogle biti zapažene nakon milenijuma, postaju merljive vekovima. Razvoj, istina veoma postupno, gubi do tada

---

¹ Za tezu da je pripitomljavanje životinja moralo znatno prethoditi gajenju bilja, postoje brojne indicije, a i dokazi u savremenosti. Tako npr. i danas stepskim prostranstvima Avganistana i Irana tumaraju iskonskim stazama nomadi za polupripitomljenim stadima lama. Tu teško da se šta bitno izmenilo od vremena neolita. Primer je i pleme Masaja na platou istočne Airike, koje jedva da počinje prihvatati obradu zemlje. Kada se radi o dokazima o početku gajenja žitarica, nedavna otkrića su opovrgla verovanje da se početak gajenja žitarica poklapa sa početkom neolita (10.000 godina stare ere - s.e.). Nalazi u pećinama južnog Egipta pokazuju da prapočetke treba pomeriti bar za nekoliko milenijuma dublje u prošlost.

² Videti npr. C. Cipolla, „The Economic History of World Population“, Penguin Books, 7 edition, 1978.

skoro isključivo teritorijalnu dimenziju, a razmena postaje redovnije. Obilje dokaza za ovu krajnje uprošćenu sliku pružaju rane formacije Sumera, Akadinaca, Egipćana, Vavilonaca, Asiraca itd. Kraće ili duže faze procvata naselja oko hramova, tih u osnovi teokratskih tvorevina, ne mogu biti tumačene samo osvajanjima i bespoštednom eksploatacijom.³ To isto, samo u znatno većoj meri, važi i za vreme od 800. godine s.e. kada, pod uzastopnim, vekovnim, najezdama nomadskih plemena Semita, koji su od davnina napasali stada na prostranstvima oko prvih naseobina (i indo-evropljana (arijevaca) sa severa, itd.) te rane tvorevine ili „nestaju“ ili bivaju temeljno izmenjene i kada je nukleus razvoja već pomeren iz Mesopotamije na Mediteran.⁴ Dolazi vreme uspona grčkih gradova - država i njihove prevage u Mediteranu, Aziji i Bliskom Istoku. Samo par vekova kasnije na pomolu je Rimsko carstvo, koje se u vreme najvećih dometa (približno od Avgustusa do Dioklecijana)⁵ prostiralo čitavim širim pojasom Mediterana i dobrim delom zapadne i srednje Evrope. Razvoj gradova antičkog doba, razvoj gradskog zanatstva, procvat trgovine, izuzetni dometi „grčkog duha“ u umetnosti, literaturi, nauci i filozofiji itd. - sve to bar indirektno svedoči o usponu agrarne produktivnosti. U antičkom svetu uspon je bio omogućen porastom agrarne produktivnosti, ali i osvajanjem i bespoštednom eksploatacijom robova. Pri tome, naravno, spoljna ekspanzija i unutrašnje raslojavanje su dve strane istog procesa. Atinska demokratija je samo vrh piramide sazdane od robova i osiromašenih, u stvari zavisnih, seljaka.⁶ Taj proces je još lakše pratiti u Rimu. Istorija Rima je. od samog početka, istorija klasnih suprotnosti između patricija i plebsa. Kao i uvek, u prvoj fazi uspona (približno do 2. veka s.e.) ravnoteža je nekako održavana. O osiromašenju rimskog plebsa i italačkih plemena svedoče između ostalog, očajnički pokušaji braće Graha da agrarnom reformom povrate bar delom nekadašnju ravnotežu.⁷ Povremene reforme kratkog daha nisu, međutim, znatnije uticale na polarizaciju koja je okončana pod Dioklecijanom, pretvaranjem plebsa u kolone - preteče srednjevekovnih kmetova. I pored narastanja gradova, zanatstva, trgovine, profesionalnih legija itd., antički Rim je u osnovi bio i ostao agrarno društvo. Daleko najprestižniji deo stanovništva, čak pretežan deo gradskog stanovništva, se bavio poljoprivredom. Institucionalno uređenje Rima

---

³ Neka za ilustraciju posluži podatak da su Sumeri 2400. godine s.e. uz navodnjavanje uspevali da proizvedu oko 2 tone/ha žitarica. Takav prinos je do nedavno bio nezamisliv. Međutim, zbog salinizacije zemljišta izazvane neadekvatnim navodnjavanjem, prinosi su padali na oko 1,1 tonu 2100. godine i na 0,7 tona oko 1700. godine s.e. Tako katastrofalan pad prinosa je po svemu sudeći doveo do nestanka Sumera sa istorijske scene (videti: E. Eckholm, „Losing Ground“, W.W.Norton, N.Y., 1976. str. 117). Prema tome, ma koliko da je teza o niskoj produktivnosti zemljišta tačna u opštem slučaju, ne treba gubiti iz vida izolovane i vremenski ograničene izuzetke.

⁴ Nomadi su nakon osvajanja i većeg ili manjeg razaranja, delom bivali stacionirani, asimilirani, pošto"... je varvarske pobeđnike po većitom zakonu istorije pobeđivala viša civilizacija njihovih podanika" (cit. Marks, „Budući rezultati briljantne vladavine u Indiji“, Marks - Engels izabrana dela, knjiga I, Kultura, 1949. str. 327).

⁵ Radi se o vremenu od početka nove ere pa do približno 300-te godine (tilulu Avgustusa je Oktavian dobio 27. godine n.e., dok j'e Dioklacijanova vladavina okončana 305. godine).

⁶ Istoričari su uglavnom saglasni u oceni da je u vreme najvećeg procvata Atine odnos između slobodnog stanovništva na jednoj i robova i zavisnog življa na drugoj strani bio oko 1:5. Engels navodi podatak da je u to doba celokupno slobodno građanstvo Atine brojalo oko 90.000 stanovnika. Robova je bilo 365.000 i 45.000 „zaštićenika“, što znači da je na svakog odraslog slobodnog atinjanina dolazilo blizu 50, onih koji to nisu bili (Engels: „Porijeklo porodice, priva^nog vlasništva i države", Svjetlost, Sarajevo, str. 103).

⁷ Sudbine Tiberija (163 -133. god. s.e.) i Gaja (153-121. god.) Grahusa su dobro znane. Tiberijev program se u najgrubljem svodio na to da niko ne može zadržati više od 1000 jutara državne zemlje. Višak iznad te norme, nakon obeštećenja za investicije, treba podeliti rimskim i italačkim siromašnim seljacima u parcelama od po 30 jutara, uz uslov zabrane prodaje i obavezu plaćanja poreza. Možda treba pomenuti. knjigu. dr Đorda Dere „Agrarni pokreti u starom Rimu s osobitim obzirom na današnje naše poljoprivredne prilike“ (Matica srpska, 1901) koja na arhaičan način daje dosta uspeo pregled agrarnih sukoba u rimskoj imperiji.

je uništilo sopstvenu agrarnu, a time i privrednu bazu. Već od trećeg veka n.e. počinje napuštanje gradova. Gradovi su počeli „tonuti“ u poljoprivredu znatno pre nego što je Odoakar ušao u Rim (476. godine) i samo simbolično označio brz raspad zapadnog dela rimske imperije.⁸

Rimsko carstvo smenjuje „Germansko doba“ koje je za niz vekova bilo doba urbane i monetarne anemije. Rimski gradovi su opusteli. Grad je prestao biti centar, izraslina i funkcionalni deo šireg ili užeg agrarnog područja i postao, kako Marks kaže, svratište.⁹

Germani kao i sva polunomadna plemena od davne prošlosti, pre i neposredno nakon pada Rima zadržali su snažna obeležja rodovske organizovanosti. Rimski izvori pružaju o tome obilje svedočanstava.¹⁰ Međutim, po osvajanju rimskih provincija i stacioniranju, proces raslojavanja teče veoma brzo. U toku dva veka potpune „razdrobljenosti“ zapadnog dela nekadašnje rimske imperije, koje mnogi istoričari obeležavaju kao vreme nereda, meteža i nesigurnosti, izrasta feudalno uređenje.

Gubitak slobode pretežne mase germanskog seljaštva i galsko-rimskog življa, mora da je otpočeo pre Merovinga i svakako nije bio ograničen samo na Franačku. Nezavisno od šarenila formi gubljenja zemlje i slobode (stavljanje pod zaštitu svetovne vlastele, prenos zemlje crkvi ili komendacija, zaduženost ili prosto otimačina i porobljavanje), nezavisno od stepena neslobode itd., već negde početkom IX veka iskrsava bezmalo univerzalna slika ranog feudalizma: tanak sloj svetovne ili duhovne vlastele naspram mase neslobodnog ili poluslobodnog seljaštva uz manorijalni sistem kao predominantnu formu.¹¹ Veličina manora je odstupala primarno u zavisnosti od položaja viastelina u rigidnoj feudalnoj lestvici. Manor se striktno delio na vlastelinsko dobro ili domenu i na zemljište (tenancies) dato seljaštvu da bi se reprodukovalo na minimumu egzistencije, uz obavezu seljaštva da obrađuje domenu (radna renta), da kuluči i na drugim poslovima (zankovi, putevi itd.) i da plaća nešto u naturi. Manor nije bio samo ekonomska, već i jurisdikticka celina za celokupan živalj (uključujući poluslobodne seljake) - i to je svakako i centralno obeležje tog vremena koje se proteže negde do početka XII veka.¹² Već u vreme Karolinga, crkva nije samo osiguravala neku vrstu idejnog kreda feudalnog uređenja, već je posedovala i ogromne površine zemljišta i masu

---

⁸ Zapadni deo Rimskog carstva je zapravo prestao da postoji nakon paljevine i pljačke grada Rima početkom V veka. Rimsko carsvo je i formalno podeljeno nakon Teodosijeve smrti (395. godine), a prestonica zapadnog dela premeštena u Ravenu. Odoakarov ulazak je zaista bio samo simbol pada.

⁹ Marks, „Epohe ekonomske formacije drušva“, Kultura, 1960., str. 20. I zaista, sve do nakon Karla Velikog (9. vek) ni Franački vladari nisu imali stalnog sedišta.

¹⁰ Tumačenje dosta oskudnih rimskih tekstova o Germanima (Julije Cezar, „Komentari o galskom ratu“, Tacit Publije Komelije, „Germanija“ - kraj I veka, Salijski zakon - Lex Salica - 5. vek) je daleko od toga da ne bude sporno. Međutim, za ovaj tekst nije od značaja da li su i u kojoj meri nemački istoričari 19. veka preneglašavali rodovska obeležja Germana da bi promovisali „nacionalnu ideju“.

¹¹ Tekst se bavi samo najrudimentarnijim obeležjima i tendencijama. Iz obilja literature o procesu feudalnog podčinjavanja i o ekonomskom mehanizmu feudalne formacije, možda treba izdvojiti: J. Kulisher, „Opća ekonomska povjest“, knjiga I, Kultura, Zagreb, 1957. „The Fontana Economic History of Europe - The Middle Ages“ (ed. C. Cipolla), 1975; M. Postan, „The Medieval Economy and Society“, Pelican books, 1972; Slicher van Bath, „The Agrarian History of Western Europe a.d. 500-1850“, E. Arnold, London, 1963. itd.

¹² Tvrđnju treba unekoliko profiniti. Veliki manori i crkveni posedi su i u ranoj fazi i kasnije jurisdikticke celine, Međutim, slabljenjem centralne vlasti negde od polovine IX do XV veka, razvila se teritorijalna vlastela koja je u pretežnoj meri uzurpirala jurisdikticku vlast. Detaljnije o tome videti iz literature navedene u prethodnoj fusnoti.

kmetova.¹³ Manorijalni sistem odlikuje i skoro potpuna samodovoljnost. Razmena i novac su imali marginalnii ulogu. Potrebe su se daleko najpretežnijim delom svodile na poljoprivredne proizvode.

Promene nastaju nakon krstaških ratova. Od XII veka počinje oživljavanje nekadašnjih i nastajanje novih gradova. Klasična manorijalna organizacija, pri čemu je domena predstavljala veći deo manora, sve jasnije postaje kočnica agrarne produktivnosti. Otuda paralelno i u uskom kauzalitetu sa oživljavanjem trgovine, gradskog zanatstva itd. domena opada u korist zemlje date u zakup, a time i renta prerasta iz radno-naturalne u naturalno-novčanu. Sa usponom gradova i jačanjem centralne vlasti, ranija jurisdikcijska samovolja manorijalnog sistema postepeno slabi. Slabi i direktna zavisnost - vezanost za manor. Međutim, nema indicija da je unekoliko poboljššan pravni položaj kmetstva bio praćen i poboljšanjem njihove ekonomske pozicije. Naprotiv, sve govori da je od polovine XIII do druge polovine XIV veka došlo do primetnog pogoršanja i inače jadnog ekonomskog položaja zavisnog seljaštva.¹⁴ Proizvodnja je u tom vremenu rasla, i dalje pretežno širenjem površina. Produktivnost poljoprivrede je vrlo sporo rasla, u svakom slučaju nedovoljno da prati naglo povećane apetite vlastele.

Paradoksalno zvuči, ali stoji da dalje krupne promene nastaju kao posledica „crne smrti“ – zaraze kuge koja je zahvatila skoro čitavo područje: Evrope između 1347-51. godine, sa ponavljanjem 1360-61. godine, da bi zaraza deeskalirala kroz uobičajeni četvorogodišnji ciklus. Stanovništvo Evrope je po svemu sudeći, redukovano u neto smislu za blizu 40% do 1385. godine.¹⁵ Došlo je do izrazite „netašice ruku“, što je pospešilo proces, labavljenja lične zavisnosti kmetstva. To je i vreme kada počinju velike, seljačke bune na evropskom prostoru. Od ustanka Zakerija (Jacquerie) u Francuskoj iz 1358. i velike seljačke bune u Engleskoj koja se vezuje za ime Vata Tajlera (Wat Tyier) iz 1381. godine, bune se uz karakteristično vremensko zaostajanje šire prema istoku: Husitska buna Taborita (1419 - 34), Veliki seljački rat u Nemačkoj (1525.), Ustanak M. Gubca (1572 - 73.), niz ustanaka u Rusiji (Bolotnikova, 1606-07., S. Razina, 1667-71., Pugačova 1773-75., itd.).

---

¹³ Ilustracije radi, komendacija je već u vreme Karla Velikog uzela toliko maha da se tim pitanjem pozabavio sabor u Ahenu (811. godina). Već tada je Karlo Veliki pokušao da ospori izuzimanje crkve od vladareve saglasnosti pri „darivanju“ zemlje i komendaciji uopšte. Od tada pitanje sekularizacije crkvenih poseda nije prestajalo da bude aktuelno.

¹⁴ Taj zaključak počiva na brojnim indicijama i u tom pogledu među istoričarima postoji skoro potpuna saglasnost. Najupečatljivija indicija je pad cena žitarica u navedenom vremenu. Pad cena žitarica se poklapa sa vremenom prelaska na novčano - naturalnu rentu i to nije slučajno. Naime, pošto je stanovništvo raslo do polovine 14. veka, i pošto je proizvodnja žitarica veoma sporo rasla (po svemu sudeći sporije od rasta stanovništva), onda je jasno da je povećana eksploatacija (primarno širenje novčane rente) bila primarni uzrok pada cena žitarica. Dakako, od polovine 14. veka, značajan uzrok je bio i bitno redukovano stanovništvo (videti npr. van Bath, *ibid.*, 100-116).

¹⁵ Procene stanovništva tog doba odstupaju u dosta širokom rasponu. Po Bennettu („The World's Food“, Harper and Brothers, N.Y., 1954.), stanovništvo Evrope je smanjeno u navedenom vremenu za 39% i ta cifra je korišćena u tekstu jer se radi o najnovijoj i verovatno najpouzdanijoj proceni. Druge procene su „niže“. Recimo, Russell („Late Ancient and Medieval Population“, 1958.) procenjuje da je stanovništvo smanjeno za 35% (Francuska 33%, Nemačka 29%; Engleska 33% itd.). Izgleda takođe nesporno da je tako veliki danak „crne smrti“ bio omogućen i pogoršanjem ishrane širokih slojeva seljaštva. Tome u prilog govori da u izvesnim izolovanim područjima (npr. obalni pojas Flandrije) u kojima standard ishrane nije bio osetnije narušen, kuga nije ni iz bliza odnela toliko života kao u drugim delovima Evrope (videti, van Bath, 89-90.).

Iako su socijalni procesi u „germanskom svetu“, pa i na nešto širem evropskom prostoru, bili relativno uniformni sve negde do XV veka, pomeranje nukleusa privredne razvijenosti od Mediterana prema severo – zapadu je do tog vremena uveliko odmaklo. Flandrija je već u XII, pa i u XIII veku bila skučeni bastion razvijenosti. Samo nešto kasnije dolazi do „renesanse“ dela Lombardije (Firenca, Venecija), zatim sledi uspon Ausburga, itd. Međutim, nije moguće, a ni naročito potrebno, ulaziti u hronologiju burne političko – privredne istorije tog doba. Na uskom prostoru nije moguće ući ni u sve ono što čini suštinu razvojnog procesa – postepenog prerastanja novca u kapital. Dakako, dotadašnja istorija je zabeležila faze akumulacije i koncentracije novca, koje su uvek nastajale u vremenima raspadanja institucija jednog sistema, ali ne i pretvaranje novca u kapital. Da bi novac u rastućoj meri bio pretvaran u kapital kardinalni uslov je da istorijski proces naspram novca stvori slobodnog čoveka, lišenog svoje „prirodne laboratorije“ – zemlje, kao i životna sredstva, materijal itd.“ ... koji su isto tako slobodni i mogu se prodavati...¹⁶ Novac je u ranim fazama kapitalizma, kao i toliko puta u istoriji, bio akumuliran trgovinom, lihvom, otimačinom, pljačkom, u nekoj meri i gradskim zanatstvom, itd. Međutim, teško da može biti sporno da je poljoprivreda u krajnjoj instanci, bila prouzročitelj svih oblika zgrtanja novca. Poljoprivreda je isto tako morala stvoriti „slobodna životna sredstva“ u formi prometnih vrednosti. „Slobodan čovek“, proizvod onoga što Marks naziva istorijskim procesom, je daleko najpretežnijim delom poticao iz poljoprivrede. Konačno, ne treba zanemarivati ni razvoj tehnike i tehnologije kao rezultat istorijskog procesa.

U nastavku će samo uzgred biti reči o trgovini, o gradovima i njihovim privilegijama, o cehovskom zanatstvu, o kućnoj manufakturi, o početku i toku kolonijalnih osvajanja, fiskusu, nastanku „visokog“ bankarstva, tehničkom progresu itd. Prostor ne može biti posvećen ni genezi i uticaju Reformacije na nastanak kapitalizma. U ovoj prilici izgleda dovoljno reći da je Reformacija – posebno Kalvinizam i njegov izdanak u Engleskoj – Puritanizam, u prvoj fazi u najmanju ruku ublažila, a kasnije otklonila srednjevekovnu odbojnost papizma prema trgovini i posebno lihvarstvu i time stvorila klimu, neku vrstu moralnog kreda, za razvoj kapitalizma. Uz to, ne treba izgubiti iz vida ni konfiguraciju i preprodaju crkvene zemlje, posebno u Engleskoj.¹⁷ Za ovu temu su od primarnog značaja institucionalne promene koje su postepeno oslobađale masu seljaštva feudalne zavisnosti i istovremeno ih lišavale zemlje.

Otpornost feudalnih struktura je bila, teritorijalno gledajući, veoma različita i to je imalo dalekosežne posledice po istorijsku sudbinu pojedinih delova Evrope. Proces oslobađanja seljaštva je na širokom planu, najranije započet i okončan u Engleskoj. Ta suštinska transformacija je otpočela osetno pre bune iz 1381. godine, da bi bila bitno ubrzana u drugoj polovini XV veka. Iako su neki pravni rudimenti kmetstva preživeli do XVI veka (položaj „copyholdera“ za razliku od već predominantnog oblika „freehold-a“), kmetstvo je uopšte uzevši, kako kaže Postan, nestalo i bilo skoro zaboravljeno u vreme stupanja kraljice

---

¹⁶ Marks, „Epohe...“, str. 54.

¹⁷ Iz obilja literature na tu temu možda treba izdvojiti studiju R.H Tawney-a, „Religion and the Rise of Capitalism“, Penguin Books, 1975., posebno poglavlje 3 i 4.

Elizabete I na presto (1558. godina).¹⁸ Te promene od vremena manorijalne „izolovanosti“ (samodovoljnosti), kada je zemljišna džentrija sa svojim brojnim „retainer-ima“ uspevala da svakodnevnim terevenkama spiska sve što se iz manora moglo iscediti, do postepenog „otpuštanja“ retainer-a, upečatljivo i sa mnogo primera je opisao Smit (Adam Smit).¹⁹ Međutim, u Engleskoj je isto tako, skoro istovremeno sa oslobađanjem, počeo i proces proterivanja seljaka sa zemlje. Do toga vremena vekovna slika agrara se malo izmenila. Tropoljni sistem još nije odneo prevagu u svim delovima Engleske. Održala se tradicionalna slika „otvorenih polja“ uz obilje ugara, utrina, šuma – površina zajednički korišćenih za napasanje malobrojne, uglavnom radne, stoke, za pribavljanje drveta, za lov itd., koje su smatrane za zajedničku, opštinsku, zemlju (commons). Mali posed je presudno zavisio od tih površina. Famosno ograđivanje (enclosure) u osnovi znači „obnovu“ vlasničkih prava na zajedničko zemljište i okrupnjavanje parcela (zaokruživanje, ili ograđivanje u bukvalnom smislu za uzgoj ovaca). Ograđivanjem su ne samo ugari i utrine, već i znatan deo oranica, pretvoreni u pašnjake. Ograđivanjem su rušene kuće i čitava selišta.²⁰ Razvijanje ovčarstva je u to vreme nudilo dvostruki izlaz. Na jednoj strani je zahtevalo malo rada, što je u vreme „netašice ruku“ bilo ne malo važno, dok je na drugoj omogućilo rastući izvoz vune u Flandriju i u manjoj meri u Firencu. Engleska je postala monopolski snabdevač Flandrije i mogla je da nametne visoke izvozne carine, koje su bile glavni fiskalni prihod hronično praznih kasa engleskih vladara. Ograđivanjem počinje propadanje sitnog seljaštva (prvenstveno copyholder-a) – čuvena depopulacija. U ranoj fazi ograđivanje se protezalo samo na delove Engleske, ali se širilo uprkos mlitavim i nedoslednim pokušajima parlamenta (Komisija za depopulaciju i niz zakona) da ga održi u socijalno tolerantnim okvirima. Nakon dva veka postupnosti i čak prekida u znatnom delu XVI veka, ograđivanje je ubrzano i praktično okončano krajem XVIII i početkom XIX veka.²¹ Masa prognanih sa zemlje je bila

¹⁸ Videti, Postan, „The Medieval...“ (ibid.), str. 173. Treba dobiti da je feudalna zavisnost odmah nakon Engleske nestala u današnjoj Holandiji. Feudalna struktura se raspala u ratu Ujedinjenih provincija za oslobođenje od španskog jarma u drugoj polovini XVI veka. Od tada je „Nizozemska konfederacija“ skućeni blastion razvijenosti. Kasnije će biti pokazano da su na tom tlu začete sve inovacije u agrarnim metodama i oruđima.

¹⁹ A. Smit, „The Wealth of Nations“, Book III., ch. IV, Penguin, 1977.

²⁰ Na temu „ograđivanje“ je nastala cela jedna literatura. Između ostalih, Marks je posvetio jedno od poglavlja prve knjige Kapitala tom pitanju kao jednom od centralnih metoda prvobitne akumulacije kapitala. Marks s pravom tvrdi da je ograđivanje bilo parlamentarna forma pljačke. Daleko od te ocene nisu ni istoričari na zapadu. U tom pogledu je interesantno pogledati opis Tawneya (ibid., str. 142-155).

²¹ Bilo bi preterano pojednostavljenje tvrditi da drastičnost ograđivanja nije nailazila na otpore i ne samo otpore od strane oštećenih. Postojala je dosta raširena bojazan da proterivanje ljudi sa zemlje tzv. depopulacija, širenje beskućnika itd. može imati negativne posledice po moć kraljevstva. Otuda i pritisci da se depopulacija obustavi ili bar uspori. Tako je nastala i Kraljevska (u stvari parlamentarna) komisija za depopulaciju početkom XVI veka (tzv. Wolseyeva komisija). Eklasiastička i svetovna opozicija je, međutim, oslabila pod Cromwellom polovinom XVII veka. Ograđivanje je počelo uzimati maha nakon 1727. godine. Kompletnih cifara o ograđivanju nema do početka XVIII veka. Podaci postoje za pojedine delove Engleske i po njima je moguće orijentaciono zaključivati o razmerama ograđivanja. Tako je npr. u oblasti Lankestera 62% od ukupno ograđene zemlje ograđeno do 1730. godine. Od tog vremena proces je tekao:

Vreme	Broj zakona	Ograđeno u 000 ha
1727-60.	56	29,8
1761-92.	339	191,3
1793-1801.	182	109,6
1802-15.	564	295,9
1816-45.	244	79,7

daleko iznad mogućnosti apsorpcije manufakture. Od Elizabetinih vremena pa do duboko u XIX vek Engleska je sticala i održavala svetski primat, postala „radionica sveta“, ali je i pružala jedan prizor zemlje beskućnika, prosjaka, protuva - mase bez stalnog prebivališta i sredstava za održavanje golog života. „Sirotinjsko zakonodavstvo“, ponovo od Elizabete I je svakako manje doprinelo od interekontinentalne migracije (prvenstveno u Severnu Ameriku) da drastična polarizacija bude ne samo nastavljena, već i produbljena.

U pretežnom delu današnje Francuske seljaštvo je steklo ličnu slobodu negde u XVI veku. Međutim, feudalne obaveze su i dalje najvećim delom održane, jer je i dalje bilo na snazi vrhovno pravo dvora, klera i plemstva na zemlju (*dominium directum*). Pretežan deo zemlje je davan seljaštvu u doživotni, nasledni, zakup. Nekada je takav zakup bio praćen pravom slobodnog raspolaganja zemljom (prodaja, davanje u podzakup itd.), naravno uz izvesne feudalno – fiskalne obaveze, tako da se ta vrsta zakupa skoro izjednačila sa vlasništvom („*proprietaires cultivatures*“). Međutim, pretežna je bila pojava jasnije izraženih feudalnih prava. Čak ni kulak nije potpuno nestao tokom XVII i XVIII veka. Šta više, od polovine XVIII veka vlastelinstvo pokušava da osnaži ranija prava i u slučaju zemlje koja se već smatrala vlasništvom seljaštva. Radi se o dobro poznatoj „feudalnoj reakciji“ koja je okončana Francuskom revolucijom.

Eho engleskog primera podele opštinske zemlje nije bio bez odjeka u Francuskoj. Tokom XVI i XVII veka vlastela je zahtevala trećinu zajedničke zemlje („*triage*“). Međutim, otpor podeli je bio znatno odlučniji nego u Engleskoj. Čak je i zakonodavstvo u najmanje dva navrata (1576. i 1659. godine) ograničavalo podelu. Izvesna podela, naročito u Bretanji i Normandiji, je izvedena krajem XVI i početkom XVII veka, s tim što se razmere podele ne mogu komparirati s Engleskom.²²

Feudalno uređenje u Francuskoj je okončano revolucijom iz 1789. godine. Zapravo feudalna prava su konačno ukinuta 1792. godine, kada je Konvent, dakako, pod stalnim pritiskom seljačkih buna, ukinuo sva feudalna prava i seljacima bez odštete dodelio zemlju koju su do tada obrađivali. Istovremeno je i država došla u posed velikih površina (deo opštinskog zemljišta, konfiskovana zemlja emigranata i deo crkvene zemlje). Najpretežniji deo te zemlje, za koju se ceni da je predstavljala između četvrtine i petine obradivih površina, je izložen javnoj prodaji uz prvenstvo onih koji odmah polože gotovinu.²³ Posledica svih tih mera su: dosta izrazita nejednakost u veličini poseda i sitno – sopstvenički karakter francuske poljoprivrede.

(videti, Bath, *ibid.* str. 216; 319; u istom izvoru je i podatak da je u Engleskoj između 1086. i 1900. godine nestalo oko 1000 selišta, najvećim delom u 14. i 15. veku str. 166).

²² Prilikama u Francuskoj nije mogao biti posvećen prostor koji je dat Engleskoj zbog jedinstvenosti slučaja. Razvoj francuske poljoprivrede, evolucija društvenih prilika itd. nisu dozvolili ponavljanje engleskog slučaja. Oslobođanje seljaštva lične zavisnosti je zakasnilo, a bilo je u velikoj meri i nedosledno, tako da se ni „nužda“ oslobođanja od zemlje nije postavljala u akutnoj formi. Otuda ne treba da iznenadi zakonsko zabranjivanje podele zajedničke zemlje do početka XVIII veka (i to ne u svim pokrajinama). Ograđivanje je u osetnoj meri sprovedeno samo severno od Loire, u Normandiji i Bertanji (videti npr. Kulischer, *ibid.*, str. 75-88.).

²³ O kolebljivosti Konstituante o seljačkom pitanju je mnogo pisano (videti npr., Bourgin, „L agriculture, la classe paysanne et la Revolution franciase“, 1911., ili Kulischer, *ibid.* str. 401-407). Tek je Konvent septembra 1792. godine ukinuo sva feudalna prava. Seljaci su stekli neopozivo pravo na zemlju kojom su do tada raspolagali, dok je u ruke države dospela zemlja konfiskovana od emigranata i crkve.

Proces oslobađanja seljaštva u ostalom delu Evrope je teško sažeti na ograničenom prostoru. Posebno je složen slučaj „nemačkih teritorija“ (uključujući Austrougarske teritorije). Do velikog seljačkog rata 1525. godine malo što se izmenilo u feudalnoj zavisnosti seljaštva. Uostalom, Reformacija je u krajnjoj analizi bila pobuna protiv društvenog poretka.²⁴ U tom kontekstu treba gledati i na Seljački rat. Porazom je za niz vekova bila zapečaćena sudbina seljaštva. Uz to za razliku od Engleske i Francuske, nemačko područje se i kao posledica seljačkog rata, raspadalo u bezbroj nezavisnih delova. Raspadanje nije mogao zaustaviti ni Karlo V i ono je okončano uništavajućim Tridesetogodišnjim ratom (1618-48. godine)²⁵ Ta rascepanost Nemačke na oko 300 konstitutivnih delova, donosi obilje lokalnih obeležja i otežava prikaz procesa oslobađanja seljaštva. U najgrubljem po preovlađujućim tendencijama treba razlikovati područja zapadno i istočno od Labe.²⁶ U zapadnim nemačkim teritorijama, proces raspadanja feudalizma je imao sličan tok onom u Francuskoj. Iz mase poluzavisnog ili zavisnog seljaštva postepeno se izdvajao sloj „slobodnih“ tj. vlasničko – zakupackih poseda. Glavni oblici lične zavisnosti su se održali do kraja XVIII (Baden) ili početka XIX veka (Bavarska, Hasen, Virtemberg). Feudalno ustrojstvo je konačno ukinuto kao rezultat Julske revolucije 1830. i revolucije 1848. godine. U pokrajinama istočno od Labe tokovi su imali dijametralno suprotan smer. Klasičan manorijalni sistem se održao do duboko u XIX veku. Šta više, tokom XVII i XVIII veka domene su bile osetno povećane uzurpacijom zajedničkog i zakupackog zemljišta.²⁷ Pokušaj Marije Terezije i Josipa II da poput francuskih i španskih vladara primerom (oslobađanjem lične zavisnosti sopstvenog seljaštva) utiču na vlastelu, nije dao nikakav rezultat. Daleko najcrnju sliku pružala je Pruska sa junkerskom samovoljom, beskrajnim kulučenjem i potpunom vezanošću seljaštva za zemlju. I istočno od Labe oslobađanje seljaštva otpočinje sa XIX vekom. U to vreme međutim, kulminira i uzurpacija opštinske zemlje. Prelom iz 1848. godine je na istoku bio manje drastičan nego na zapadu od Labe. Seljaštvo „ulazi“ u posed, ali u mizerno smanjen posed uzurpacijama od 16. veka. Feudalni domeni prerastaju u polufeudalne - polukapitalističke, krupne posede, koji su se održali do II svetskog rata (Pruska, Austrija, Mađarska, Poljska). Pored niza karakteristika ruskog feudalizma, pored reforme iz 1861. godine, feudalizam je u osnovi održan do 1917. godine kada je radikalno zbrisan.²⁸

---

²⁴ Engelsova opaska („Njemački seljački rat“ Engels - Lenjin, „seljački pokreti i agrarno pitanje“, Svjetlost, 1976., str. 42). „Da bi se mogli napasti postojeći društveni odnosi, morala se sa njih skinuti svetačka aureola“, jezgrovito karakteriše Reformaciju u najširem smislu.

²⁵ Pokušaj Karla V (vladao: 1519 - 56. god.) da uspostavi univerzalnu monarhiju nije uspeo. Verski sukobi i začetak nacionaine ideje, koji otpočinju 1517. godine sa Luterovih 95 teza, u dosta direktnoj liniji vode ka Tridesetogodišnjem ratu, sa gorim posledicama po seljaštvo od Seljačkog rata. O tom vremenu u Nemačkoj i šire, nema bolje rasprave od onoga što je Engels napisao.

²⁶ Geografsku podelu na teritorije istočno i zapadno od Labe ne treba suviše bukvalno shvatiti, mada je u suštini tačna. Bavarska je naime, dosta osobit slučaj. Po tendencijama Bavarska predstavlja neku vrstu „srednje linije“ između „zapada“ i „istoka“.

²⁷ Detaljnije o šarenilu prilika u „nemačkim teritorijama“, posebno ka istoku, videti npr. u: Kulischer, ibid., poglavlja 6 i 27., kao i u A. De Maddalena, „Rural Europe 1500-1750“ (objavljeno u „The Fontana Economic History of Europe“, str. 273-353 i Aneks). De Madalena daje i dosta potpun pregled institucionalnih promena u agraru u drugim delovima Evrope (Španija, Italija, Balkan, itd.).

²⁸ Reformom iz 1861. godine feudalni odnosi su formalno ukinuti. Do tada obrađivanu feudalnu zemlju seljaci su dobili u vlasništvo uz otplatu. Reforma je sankcionisala i kolektivno vlasništvo koje se u Rusiji održalo od davnina. Velika spahijska imanja i crkveni posedi su održani. Položaj seljaka je čak i pogoršan u odnosu na predreformsku situaciju (videti: Lenjin, „Zemljoposjed u evropskoj Rusiji“, sabrana dela, tom 6, Kultura).

2. Predkapitalistički period – razvoj poljoprivrede

Većina istoričara je saglasna da se jedva može govoriti o evoluciji metoda i tehnike obrade zemljišta i uzgoja stoke, a samim tim i o značajnijem rastu produktivnosti rada i zemljišta, u toku nešto više od milenijuma koji je prethodio VIII ili IX veku n.e. Dvopoljni sistem je bio skoro univerzalan. Znači, jedna parcela je zasejavana u jesen ili proleće skoro isključivo žitaricama i nakon žetve ostajala najmanje godinu dana van proizvodnje (ugar) da povрати plodnost. Manje plodno zemljište koje nije obrađivano i ugari služili su za napasanje i zimsku prehranu malobrojne, pretežno radne stoke. Brazda je bila nepoznata. Obrada zemljišta se najpretežnije svodila na unakrsno paranje tankog površinskog sloja što je i „odgovaralo“ rastresitim (lakim) zemljištima i poluaridnom klimatu Mediterana i pre toga Mesopotanije. Malobrojna stoka i način stočarenja znače i malo stajskog đubriva.

U najgrubljem, to su konture vekovima začaranog kruga stagnacije i produktivnosti rada i produktivnosti zemljišta. Prinosi su svakako varirali u dosta širokom rasponu u zavisnosti od prirodne plodnosti zemljišta, klimatskih i institucionalnih osobnosti itd. Po svemu sudeći, prosečan prinos žitarica u zapadnoj Evropi u VIII i IX veku nije značajnije nadmašivao dvostruku količinu „bačenog“ semena.²⁹

Iako je tropoljni sistem bio poznat i verovatno marginalno korišćen u Antičkoj Grčkoj (najbolja zemljišta), početak širenja tropoljnog sistema u post - antičkoj Evropi pada negde u VIII veku. Tropoljnim sistemom je nominalno omogućavano povećanje korišćenja zemljišta za trećinu. Skoro po pravilu, nakon ugarenja, žito je sejano u jesen, dok je prolećna setva obavljena na parceli koja je prethodne godine bila pod jesenjim usevom. Međutim, povećana mogućnost korišćenja zemljišta za trećinu ne znači da je i proizvodnja mogla biti povećana u istom omeru. Po svemu sudeći prinosi, posebno na uzastopno korišćenoj parceli, su opali i u odnosu na krajnje nizak nivo pre toga. Stoga je pitanje da li bi se tropoljni sistem postepeno širio da nije došlo do druge krupne inovacije – teškog pluga. Teškim zemljištima i vlažnijoj klimi zapadne Evrope nije odgovarao mediteranski način obrade tla. Teški plug znači brazdanje zemljišta čime se i vizuelno menja slika polja. Obradene parcele postaju sve pravougaonije u odnosu na kvadratne u ranijem načinu obrade. Oranje je omogućilo ne samo bržu obnovu plodnosti zemljišta već i znatno bolje očeđivanje. Međutim, plug izrađen od drveta, sa samo metalnom ivicom raonika, je bio voluminozan uređaj i zahtevao je šest do osam goveda, što znači i timski rad više kmetskih domaćinstava.³⁰ Međutim, „novi“ način

---

²⁹ Za dobijanje detaljnije slike o metodama obrade zemljišta i gajenja stoke u ranom srednjem veku treba konsultovati npr. Bath, *ibid.*, str. 54-74; L. White Jr., „The Expansion of Technology 500-1500“ (The Fontana History of Europe, The Middle Ages, str. 143-154); G. Duby, „Medieval Agriculture 900-1500“ (isti izvor, str. 175-215). Stari zapisi ne daju osnov za pouzdano rasuđivanje o prinosima. Postoji doza neizvesnosti o tome šta mere iz zapisa znače. Samim tim potencirana je neizvesnost o količini semena. Po svemu sudeći doze semena su bile: za ozimu pšenicu nešto iznad 200 kg za jaru pšenicu, ječam i ovas od 250 do 280 kg. Istoričari se uglavnom slažu u oceni da je odnos semena i prinosa bio jedva nešto iznad 1:2, što znači da je prinos žitarica u proseku bio negde 450 i 500 kg/ha (videti takođe: Postan, *ibid.*, str. 76-79).

³⁰ Nije jasno poreklo teškog pluga „točkaša“. Neki istoričari nagađaju da potiče sa slovenskih teritorija. Plug je imao vertikalni raonik, horizontalni sekač brazde i kosi prevrtač. Nema sumnje da se radilo o teškom drvenom oruđu, koje je zahtevalo osetno povećanu vuču i veći broj ljudi. Postoje međutim, velika neslaganja među istoričarima o broju vučne stoke (od 4 do 8 pa i 10 volova).

obrade se širio veoma sporo i to uglavnom na gusto nastanjenim terenima severno od Loare (današnje teritorije severne Francuske, Belgije i Holandije).

Ne treba sumnjati da je postepeno širenje pluga i troljnog sistema uslovalo isto tako postepeno povećanje prinosa žitarica nakon VIII veka. Ponovo, prinosi su varirali u širokom rasponu u zavisnosti od plodnosti zemljišta, načina obrade, klimata itd. Tako na primer u XIV i XV veku za koji postoje nešto bogatije evidencije i za teritorije van južne Engleske, gornja granica raspona prinosa se kretala i do 8:1 u odnosu na upotrebljeno seme. Prosečan prinos je svakako bio osetno niži. Većina istoričara se slaže da je u to vreme prosek proizvodnje žitarica bio oko četiri puta iznad upotrebljenog semena.³¹

Iako su prinosi tog doba verovatno bili skoro duplirani u odnosu na IX vek, povećanje je manjim delom doprinelo povećanju ukupne proizvodnje. Širenje površina prvenstveno krčenjem šuma, u izvesnoj meri isušivanjem močvarnog zemljišta, kolonizacijom „istoka“ itd., je van sumnje bio osnovni vid povećane proizvodnje. Postoje brojne indicije da je krčenje šuma u zapadnom delu Evrope započeto početkom X veka i znatnim delom okončano tri veka kasnije. Gruba predstava o rastu ukupne poljoprivredne proizvodnje, što znači proizvodnje žitarica, jer se osim žitarica (pšenica, raž, ječam, proso) malo šta gajilo, moguće je steći na bazi procena o kretanju stanovništva. Po svemu sudeći stanovništvo zapadne i severne Evrope (Britanska ostrva, Francuska, „teritorije Holandije“, Nemačka i Skandinavija) je više nego ušestostručeno u vremenu između dve velike epidemije kuge (prva: 542-700. i druga 1347-50. godina).³² Proizvodnja žitarica je morala rasti u približno istom odnosu jer nema indicija da je standard ishrane u tom vremenu poboljšan u zapaženijoj meri. Pošto je krčenje površina uglavnom okončano polovinom trinaestog veka, a prinosi rasli jedva приметно, došlo je do bržeg rasta stanovništva od proizvodnje žitarica u mnogim krajevima, posebno u južnoj Engleskoj i holandskim teritorijama. Pritisak stanovništva je, svakako, stimulisao širenje troljnog sistema, ali je morao uticati i na sniženje prinosa zbog „iscrpljivanja“ zemljišta.

Postoje brojne indicije da su prinosi unekoliko opali tokom XIV i XV veka, s tim što su dodatni uzroci bili hladna klima (tzv. malo ledeno doba od početka XIV pa negde skoro do sredine XVI veka) i epidemija kuge.

---

³¹ Najpotpunije podatke o prinosima za vreme od XIII veka daje Bath (ibid., str. 328 i dalje). Orijentacioni odnos seme – prinos je u proseku bio (seme= 1):

	pšenica	raž	ječam
1200-99.	3,8	3,4	3,6
1300-99.	3,8	4,0	3,2
1400-99.	4,6	8,8	3,5
1504-37.	6,6	8,1	–

Po svemu sudeći prosečni prinosi pšenice su u XIV i XV veku bili negde između 8 i 10 mtc/ha. Sudeći po podacima iz XVI i XVII veka, prinosi u stočarstvu su morali biti isto tako niski. U Engleskoj u XIV veku je proizvodnja mleka po kravi npr. iznosila između 540 i 650 litara godišnje (Bath, str. 182).

³² Procena stanovništva je uzeta prema Russellu (ibid. str. 148). Po toj proceni stanovništvo zapadne Evrope (Engleska ostrva, Francuska i teritorije Holandije, Nemačka i Skandinavija) je povećano od oko 5,5 miliona 650. na 35,5 miliona 1340. godine.

Nema izvora za iole pouzdanije rasuđivanje o kretanju produktivnosti rada. Pa ipak, teško da treba sumnjati da se do Krstaških pohoda (XI vek) oko 90% od ukupnog stanovništva bavilo poljoprivredom. Oživljavanje gradova nakon toga svedoči da je udeo poljoprivrednog stanovništva počeo opadati. Promene su morale biti veoma postepene. To proizilazi iz prvih procena o udelu poljoprivrednog stanovništva za polovinu XVIII veka – datum za koji je vezan početak industrijske revolucije. U to vreme udeo poljoprivrednog stanovništva je bio npr. (u %): Velika Britanija 65; Francuska 76; i Švedska 75.³³

Konačno, izgleda neophodan kratak prikaz evolucije vučne snage i poljoprivrednih oruđa. O pojavi pluga u VIII veku je već bilo reči. Tokom vekova plug je usavršavan zamenom drvenih delova gvozdanim. Međutim, sve do pojave tzv. Rotdamskog pluga u XVIII veku, plug je bio pretežno od drveta sa odvojenim raonikom i prevrtačem. Početak većeg korišćenja konja kao vučne snage pada negde u X vek, od kada datira i potkovića i konjski am. Pored osetno većeg učinka konja u odnosu na goveda u osnovnoj operaciji – oranju – konj se širio veoma sporo, prvenstveno zbog većih zahteva u ishrani. Sve do XVIII veka goveda su dominantna u vučnoj snazi. Tek sa lakim gvozdanim plugom počinje brza zamena goveda konjima. Značajna inovacija je i kosa u odnosu na srp. Prema tome, tokom vekova evolucija u oruđima i vučnoj snazi je bila jedva primetna. Hemizacija i mehanizacija poljoprivrede sežu duboko u kapitalistički period.

Napredak poljoprivrede pre Industrijske revolucije je primarno počivao na načinu korišćenja zemljišta. U tom pogledu promene postaju vidljive već u XV veku. Uvođenje u plodored i širenje repe, deteline i drugog krmnog bilja, nešto kasnije i „američkih kultura“, posebno krompira, zatim, industrijskog bilja (lana, hmelja, bilja za bojenje tkanina itd) znači početak plodoreda. Rotacija kultura omogućuje najpre nagli prodor tropskog sistema i na manje plodnim zemljištima, a zatim i duže vremensko korišćenje iste površine (do 12 godina).³⁴ Uvođenje plodoreda znači brzo nestajanje ugara. Računa se da su početkom XVIII veka još uvek znatne površine bile pod ugarom.³⁵ Od tada ugar rapidno opada čime istim tempom rastu obradive površine. Smanjenje ugara tokom XVII i XVIII veka znači početak razbijanja začarenog kruga niske proizvodnje i produktivnosti u poljoprivredi. Širenje repe i deteline omogućuje brzo širenje stočarstva, što otvara kauzalni lanac; više đubriiva, češće i veće doze đubrenja, povećanje prinosa.³⁶

---

³³ Videti Cipolla, *ibid.*, str. 130.

³⁴ Zaista, repa i još više leguminoze, su definitivno razbile začarani krug jedva primetnog razvoja poljoprivrede – razvoja koji je milenijumima bio limitiran ograničenom prirodnom plodnošću zemljišta. Kao što je pokazano, rast proizvodnje je daleko najpretežnijim delom počivao na proširenju površina i rehabilitaciji zemljišta. Gajenje repe, deteline i industrijskog bilja na do tada ugarenim površinama je omogućilo rapidno povećanje broja stoke i stajsko stočarenje, znači i redovnije đubrenje sa većim dozama. To je u najgrubljem, začarani krug stagnacije pretvorilo u uzlaznu spiralu razvoja poljoprivrede, a samim tim i privrede u celini. O začecima i evoluciji plodoreda videti detaljan pregled u navedenoj studiji Batha (str. 243 i dalje). Ista studija sadrži i najpotpuniji pregled evolucije oruđa.

³⁵ U to vreme površine pod ugarom su se kretale u širokom rasponu, po svemu sudeći između 20 i 45% od ukupno korišćenih površina (videti npr. De Maddalena, *ibid.*, str. 307 ili Bath, *ibid.*, str. 251).

³⁶ Ma koliko da širenje plodoreda u XVII i XVIII veku, označava raskid kauzalnog lanca stagnacije proizvodnje i produktivnosti poljoprivrede, to ne znači da je na toj osnovi neposredno došlo do povećanja prinosa. Naprotiv, u toku više decenija na prelazu iz XVII i XVIII vek, zapadni i centralni regioni Evrope su proilazili kroz dosta oštru ekonomsku depresiju; koja je dobrim delom bila uslovljena padom prinosa. Pad prinosa je bio osetan. Pad je

Ukratko, razvoj poljoprivredne proizvodnje i produktivnosti je tokom vekova tekao veoma sporo i uz velike oscilacije u vremenu. Samo malim delom proizvodnja je rasla na bazi povećanja prinosa. Par decenija pred industrijsku revoluciju sve evropske zemlje, uključivši i Englesku, bile su predominantno agrarne, sa daleko najpretežnijim delom stanovništva u poljoprivredi i sa predominantnim udelom poljoprivrede u privrednoj strukturi. Do toga vremena poljoprivreda je bila reprodukciono zatvorena u samu sebe. O reprodukcionoj zavisnosti poljoprivrede od ostalih sektora jedva da se može i govoriti. Međutim, kao što je industrijski kapitalizam znatno stariji od industrijske revolucije, tako je i pucanje začaranog kruga jedva приметnog rasta prinosa i produktivnosti rada začeto mnogo ranije i naglo ubrzano negde u XVI veku uvođenjem u plodored repe, deteline, kukuruza, krompira itd. Lanac promena u okviru poljoprivrede je i od XVII veka tekao dosta sporo. Burne, u odnosu na vreme pre toga zaista eksplozivne, promene počinju sa manjim ili većim intenzitetom u svim zemljama Evrope nekoliko decenija pre faze industrijske revolucije. Radi se o promenama koje Marks sa pravom naziva poljoprivrednom revolucijom.

3. Kapitalistički razvoj – opšte napomene

Prostor ne dozvoljava duže zadržavanje na pitanju zašto je jedva primetan privredni razvoj tokom vekova, naglo – eksplozivno, ubrzan upravo u Engleskoj, relativno maloj zemlji čije stanovništvo u vreme industrijske revolucije nije prelazilo 1% od svetskog. Nije moguće ni zadržavanje na teritorijalnoj disperziji razvoja centralnom osom Evrope prema istoku, sa „sporednim“ pravcima prema severu i posebno jugu, zaključno sa Japanom – jedinom zemljom sa neevropskim živiljem koju je zahvatio primarni talas industrijalizacije. Sa razumljivim vremenskim zakašnjenjem razvoj je zahvatio i severni deo Amerike i sa još izrazitijim, Australiju i Novi Zeland. Postoje brojni spekulativni pokušaji odgovora na ta i mnoga druga pitanja. U traganju za „okidačem“ razvoja pokrenute su brojne teme. Pomno su izučavane različitosti feudalnih sistema u pojedinim delovima sveta i u tome posebno, različitosti osnovnih svetskih religija, koje su uvek i svugde bile cement feudalnih uređenja i time krajnje odbojne na razorni uticaj trgovine i novca (zelenašenja) na rigidnost feudalnih piramida.³⁷ U tom kontekstu je naročito izučavan uticaj Reformacije na nastanak kapitalizma. Razlozi su traženi u vekovnom mešanju stanovništva Evrope, u spoju mediteranske i normanske pomorske tradicije, u resursnom siromaštvu Evrope, posebno Engleske, ... itd.³⁸

---

registrovan za sve važnije kulture i u nekim slučajevima je iznosio i preko 40% (detaljnije videti: De Maddalena, str. 336 - 343). Uzroci pada su brojni. Radi se o kumulativnom uticaju klimatskih promena, iscrpljivanja zemljišta, pojačane institucionalne prinude itd. Međutim, od polovine XVIII veka plodored konačno odnosi prevagu i prinosi svih kultura postojano rastu.

³⁷ Kada je u pitanju doktrinarna evolucija o trgovini i „novčarenju“ u okviru katolicizma i protestanskih pokreta svakako treba konsultovati Tawneya (op. cit.). O prilagođavanju hebrejskog religioznog učenja o istim pitanjima dosta potpun prikaz je dao Isidore Epstein: „Judism“, Penguin Books, 1975.

³⁸ Interesantno je upoređivati argumente ideološki suprotnih struja. Paralela između C.E. Ayresa („The Theory of Economic Progress“, Univ of N. Carolina Press, 1944) i marksiste Barana (od. cit.) pokazuje da je konflikt teza manji nego što bi se dalo očekivati. Naravno, distanca postoji kada je u pitanju sticaj istorijskih okolnosti, s tim što nema bitne razlike u oceni da su institucionalni faktori imali primat. Srž institucionalne specifičnosti Evrope u odnosu na druge delove sveta je u nastajanju i širenju jaza između centralističkih stega katolicizma i „svetovne“ vlasti. Teško je istorijski precizno odrediti prve klice razdora, s tim što teško da može biti sporno da taj proces postaje vidljiv od „krize papstva“ (tzv. Avinjonska faza 1309-1377.god.) i posebno od Frederika II (1210-1250.god.). Od tada se bez teškoća prati proces koji vodi u Reformaciju i začetke nacionalne ideje na Evropskom prostoru.

Razumljivo, teško da treba očekivati veću dozu saglasnosti među ekonomskim istoričarima o izuzetno složenom sklopu konkretnih okolnosti čiji je međuučicaj tokom nekoliko vekova postepeno omekšavao, erodirao, institucionalnu rigidnost feudalizma, da bi u istorijski kratkom vremenu od samo nekoliko decenija „kritična masa“ bila premašena uz eksplozivan privredni uspon u odnosu na proteklo doba. To se dogodilo u Engleskoj u drugoj polovini XVIII veka. Interesantno je da su mnogi istoričari na zapadu ponudili brojne argumente za Marksove teze. Marksa nisu interesovale specifičnosti koje su uslovile da je „... u Engleskoj uvezeni feudalni sistem bio savršeniji po obliku od onoga koji je u Francuskoj nastao prirodnim putem“, već suština onoga što on naziva istorijskim procesom koji je u krajnjoj analizi uslovio pretvaranje novca u kapital - proces koji je doveo do "... pretvaranja sela u grad, a ne kao u antici pretvaranja grada u selo“.

Ekonomska istorija kapitalizma je dobro znana. Spoljna obeležja mogu u najgrubljem biti sažeta u: brz simultani razvoj industrije, transporta i uslužnih sektora uz isto tako rapidno opadanje udela poljoprivrede u privrednoj strukturi i masivan transfer poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne sektore; sve dominantniji uticaj, a potom i prevlast multinacionalnog finansijskog kapitala i multinacionalnih kompanija; bujanje gradova; kolonijalna osvajanja od začetka u početku XVI veka do „konačne“ podele sveta pred I svetski rat. Svi ti tokovi se u konačnom slivaju u izrastanje jednog svetskog ekonomskog sistema koji je samo kodificiran u Brentom Woodsu.³⁹

Nije moguće, a ni preko potrebno, ulaziti u brojna empirijska obeležja razvoja razvijenih zemalja današnjice.⁴⁰ Za raspravu koja će kasnije uslediti, izvestan prostor zaslužuju samo dva momenta. Prvi obuhvata više prikaz nego analizu rasta stanovništva i interkontinentalnih migracija. A drugi se odnosi na pitanje ujednačavanja stepena ekonomske razvijenosti.

Ma koliko da su grube procene o brojnosti i razmeštaju stanovništva u prošlosti, nema nikakve sumnje da se poslednjih devet vekova „osa stanovništva“ pomerala prema Evropi. Pomeranje je bilo posebno izraženo od polovine XVIII do tridesetih godina XX veka. Prema procenama Ujedinjenih nacija danas razvijene zemlje (obuhvat nepotpun; samo Evropa uključujući čitavu teritoriju SSSR-a i Severna Amerika) su u tom vremenu osetno povećale udeo u ukupnom stanovništvu sveta (u %):⁴¹

1750 god.	19,9
1800 god.	21,8
1850 god.	25,6
1900 god.	33,3
1930 god.	33,1
1950 god.	29,6

³⁹ Videti: Bennett, op. cit. str. 3-22.

⁴⁰ Verovatno najpotpuniji prikaz empirijske građe o razvoju danas razvijenih zemalja sadrži studija Simona Kuznetsa „Modern Economic Growth“, Yale Un. Press, 1969.

⁴¹ Izvorna procena: Carr-Sanders u „UN Population Trends“. Cifre navedene prema Kuznetsu (op. cit., str. 38). Iako je obuhvatnost nepotpuna, slika se ne bi značajnije izmenila ni u potpunom prikazu. Pun obuhvat bi samo unekoliko pojačao tendenciju jer je stanovništvo Japana, a od 1850. godine i Okeanije raslo brže od Evrope (ponovo videti: Bennett, „The World's Food“, Harper and Brothers, N.Y., 1954.

Vidljivo je da se od prve trećine XX veka situacija radikalno menja. To je rezultat dvostrukog procesa: izvesnog usporenja rasta stanovništva u razvijenom delu sveta u prvoj polovini XX veka i veoma izrazitog ubrzanja rasta u većini zemalja u razvoju. Da bi se dobilo uporište za kasnija poređenja, potreban je sumaran prikaz tempa rasta stanovništva danas razvijenih zemalja (godišnje stope):

	Evropa	S.Amerika	Okean.	Raz.svet	ZUR	Svet
1750-1800.	0,59	4,31	0	0,63	0,40	0,45
1800-1850.	0,74	3,41	0	0,84	0,42	0,53
1850-1900.	0,91	2,55	2,46	1,08	0,48	0,65
1900-1930.	0,79	1,86	2,01	0,98	0,68	0,78
1930-1950.	0,42	1,13	1,18	0,58	1,43	1,16
1950-1960.	1,18	1,98	2,69	1,40	2,31	2,00
Napomena: Proračun na bazi cifara iz Tabele 2.2 Kuznets, opt. cit, str. 38						

O kretanju stanovništva nakon 1960. godine će biti kasnije reči. Ovde je dovoljno napomenuti da je došlo do ponovnog i to osetnog usporenja rasta stanovništva razvijenog dela sveta,⁴² dok se rast u zemljama u razvoju održao na nivou iz decenije 1950 – 1960. godina.

Iz prikaza se već mogu naslutiti razmere migracije iz Evrope u prekomorske zemlje. O migraciji pre 1800. godine nema pouzdanih podataka. U to vreme ukupno stanovništvo prekomorskih zemalja je brojalo oko 8 miliona. Nakon tog vremena migracija iz Evrope je bila:

	1801-1820.	1821-1850.	1851-1880.	1881-1910.	1911-1940.	1946-1955.
u milionima	0,12	0,90	2,37	5,89	3,32	4,36
u % od proc. stanovništva	1,1	0,4	0,8	1,5	0,7	0,8
Izvor: Kuznets, op. cit. str. 52.						

⁴² Fenomen ubrzanja rasta stanovništva razvijenog sveta nakon II svetskog rata je uneo dodatnu nesigurnost u predviđanja. Na toj osnovi je došlo do dosta izrazitih kontroverzi među demografima o kauzalitetu: stanovništvo – razvoj. Međutim, očigledno je da se radilo o veoma izraženom, ali i privremenom odstupanju od dugoročne tendencije. Nakon 1960. godine rast je ponovo usporen na 1,2 % do 1970. godine i na 0,9 % u deceniji koja sledi. Samo uzgred, konstatacija da stanovništvo u odgovarajućem vremenskom razmaku (npr. dve decenije) pokazuje visoku stabilnost tendencije u odnosu na „fluidnost“ osnovnih ekonomskih agregata. Međutim, ta stabilnost je varljiva. To najbolje pokazuju promašaji u prognoziranju u prošlosti (videti npr. J. Spengler, „The Economist and the Population Question“, Am. Ec. Review, br. 1,1966.).

Migracije iskrivljaju sliku tempa rasta stanovništva i u emigracionom i u migracionom području. Migracije su najvećim delom „odgovorne“ za veliki raspon u tempu rasta između Evrope i prekomorskih zemalja. Stoga je bitno uočiti da je stopa rasta stanovništva razvijenog sveta u špicu dugoročne tendencije bila negde oko 1% na prelazu dva veka. Šta više, odstupanja u odnosu na prosek nisu bila značajna, ako se apstrahuje uticaj migracije evropskim zemljama izuzetak je jedino Francuska sa izuzetno visokim prirastom stanovništva u to vreme, a u nešto manjoj meri i kasnije.⁴³

Prostora nema mnogo za inače veoma interesantnu temu o uticaju direktne kolonijalne eksploatacije na tempo razvoja kolonijalnih metropola. Spora naravno, nema da je eksploatacija ubrzavala razvoj metropola. Ono što, međutim, može biti sporno odnosi se na razmere i vremensko trajanje tog uticaja, na pojedine od kolonijalnih sila. Za ovu priliku je dovoljno reći da su i razmere i dužina trajanja primarno zavisile od institucionalnih prilika u metropolama. Samo na toj osnovi je moguće objasniti različitost među „pionirima“ kolonijalizma: Engleska, Holandija, Španija i Portugalija.⁴⁴ Ma koliko bilo interesantno, to pitanje nije od većeg značaja za teme kojima se ovaj rad bavi. Daleko značajnije je dati indikacije o tome da li iskustvo potvrđuje ili odbacuje tezu o postojanju tendencije ujednačavanja stepena razvijenosti među danas razvijenim zemljama.

Iluzorno bi bilo očekivati da iskustvo ne daje osnova za kontraverze o „konvergenciji“. Splet istorijskih okolnosti u pojedinim zemljama ili delovima sveta nužno zamagljuje tendenciju. Na krajnje ograničenom prostoru nije naravno, moguće ući u „istorijsku sudbinu“ pojedinih zemalja ili čak grupa zemalja. No, pored toga što se odstupanja u odnosu na tendenciju kreću u dosta širokom rasponu i pored uspona i padova pojedinih zemalja u dužem ili kraćem vremenu, teza o „konvergenciji“ ipak stoji (Tabele: 1. i 2.). Najgrublje uzev, zemlje koje su imale vremensku prednost u razvoju su vremenom „gubile tempo“ i bivale sustizane ili prestizane od zemalja koje su kasnije startovale. Pri tome, stoji da je inicijalna rang lista stepena razvijenosti veoma dugo održavana – sve do početka XX veka. Od tada nastaju značajne promene u redosledu razvijenosti i u tome je jedan od uzroka za dva ratna sukoba svetskih razmera. Nakon II svetskog rata „konvergencija“ postaje veoma vidljiva.⁴⁵

Tabela 1.: Redosled industrijske razvijenosti

⁴³ Ako se izuzme Francuska, razlike u prirodnom prirastu se zaista kreću u dosta uskom rasponu. Ubrzanje se, naravno, poklapa sa početkom privrednog uspona. Uzlazna linija traje četiri do pet decenija i tada dolazi do promene (Kuznets, op.cit. str. 42-43).

⁴⁴ Naivna je teza nekih zapadnih istoričara (npr. H.A.L. Fisher, „History of Europe“, vol. W. Collins Sons, 1979. pogl. XLI) kojom se zaostajanje Francuske i Španije u odnosu na Englesku u izvlačenju koristi iz kolonijalnih osvajanja tumači njihovim međusobnim ratovima za dominacijom u Italiji od kraja XV do polovine XVI veka. Izvesna veza bez sumnje postoji, ali je ona veoma sporedna u odnosu na ono što je osnovno: Engleska, a u jedva nešto manjoj meri i Holndija, su u XVI veku i kasnije daleko isprednjačile u odnosu na Španiju, Portugal, pa i Francusku u razvoju „kapitalističkog duha“. Španska pljačka L. Amerike nema presedana u bezočivosti. Međutim, plen su sfučkali dvor i feudalna kasta.

⁴⁵ Iz tabele 1. se i golim okom vidi da se odstupanja u odnosu na prosek smanjuju u poslednje dve decenije. To potvrđuje odnos standardne devijacije prema proseku (u %): 1960.god. = 43,2; 1970.god. = 35,7; 1980.god. = 24,2.

rb	1810.	1840.	1860.	1880.	1900.	1960.	1970.	1980.
1	U.K.	U.K.	U.K.	U.K.	U.K.	SAD(3347)	SAD (4433)	Švajc. (16440)
2	Belgija	Belgija	Belgija	Belgija	SAD	Šved. (2591)	Sved. (3724)	Nem. (13590)
3	SAD	Švajcarska	SAD	SAD	Belgija	Švajc. (2260)	Švnjc. (2995)	Sved. (13520)
4	Francuska	SAD	Švajcarska	Švajcarska	Švajcarska	Franc. (1776)	Franc. (2841)	Belg. (12180)
5	Švajcarska	Francuska	Francuska	Nemačka	Nemačka	Nemač. (1760)	Nemač. (2558)	Franc. (11730)
6	Austr.	Austr.	Austr.	Francuska	Francuska	U.K. (1623)	Belg. (2457)	Holand.(11470)
7	Nemačka	Nemačka	Nemačka .	Austr.	Švedska	Belg. (1598)	Holand. (2227)	SAD (11360)
8	Švedska	Švedska	Švedska	Švedska	Austr.	Joland. (1477)	U.K. (2023)	Austr. (10230)
9	Italija	Italija	Španija	Španija	Španija	Austr. (1201)	Austr. (1818)	Japan (9880)
10	Rusija	Rusija	Italija .	Italija	Italija	Italija (975)	Japan (1713)	U.K. (9920)
11	Španija	Španija	Rusija	Rusija	Rusija	Japan (675)	Italija (1324)	Italija (6480)
12						Spanija (491)	Španija (914)	Spanija (5400)

Izvor: 1. Za vreme zaključno sa 19:00. god. "The Fontana Economic History of Europe" "The industrial Revolution", str. 472.
Podaci se odnose na industrijsku razvijenost.

2. Za 1960. i 1970. god. podaci Svetske Banke ("World Tables 1976") a za 1980. isto podaci Svetske Banke ("World Development Report 1982. "Cifre u zgradama označavaju GNP per capita u U.S. \$ - tekuće cene.

Tabela 2.: Stope rasta ukupnog proizvoda po stanovniku

(Stopa za dekadu)		
Zemlja	1870-1913.	1913-1960.
Ujedinjeno Kraljevstvo (U.K.)	13,9	15,5
Francuska	14,9	13,6
Nemačka	18,5	17,4
Belgija	18,7	10,8
Švajcarska	13,4	21,1
Holandija	8,5	13,9
Švedska	24,9	20,0
Italija	7,7	17,4
Japan	24,3	27,9
Sjedinjene Države	24,1	18,0

Izvor: Kuznets, op. cit., 352-353.

Međutim, ne bi bilo realno ne uočiti i izvesno „raslojavanje“ među razvijenim zemljama. Dosta je očigledno da donekle Italija i Španija, a u velikoj meri Portugal ne uspevaju u održavanju „priključka“ i da Velika Britanija, posebno od II svetskog rata, gubi tempo i pada sve niže na lestvici razvijenosti. Japan je ekstrem u obrnutom smislu. Tempo rasta Japana u posleratnom vremenu je zbunjujuće visok i otuda prava poplava studija na tu temu.⁴⁶

---

⁴⁶ Slučaj Japana, koji je ostvarivao tempo privrednog razvoja daleko iznad bilo koje druge zemlje, naročito u tri decenije posle II svetskog rata, je toliko studiran, da je praktično nemoguće izdvojiti nekoliko iz ogromnog broja studija. Pri tome nije u pitanju samo brzina razvoja Japana, već i činjenica da je Japan jedina zemlja sa „neevropskim“ stanovništvom i veoma zakasnelim „startom“ koja po svemu sudeći neodoljivo krči put prema najvišem mestu u redosledu razvijenosti.